

Тетяна Гавриленко

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ В УСРР У 1920-Х РОКАХ

Сьогодні науковці в галузі історії педагогіки усе частіше звертаються до глибокого вивчення і критичного осмислення, неупередженого та об'єктивного висвітлення, нового прочитання раннього радянського періоду. І це не дивно, адже найбільший інтерес представляють ті етапи, коли відбуваються кардинальні зміни у суспільно-політичному, соціально-економічному, культурному житті країни, що зумовлюють пошук нової моделі освіти. Саме у 1920-х роках, в умовах перехідного періоду, в УСРР була створена власна, оригінальна, соціально зорієнтована освітня система, яка поєднала у собі національну специфіку й водночас характеризувалася заполітизованістю та ідеологічною забарвленістю. У цей складний і суперечливий час, період пошуків й експериментувань, досягнень і прорахунків формувалася нова система початкової освіти як структурний елемент інституту освіти, що стала ґрунтом для входження дитини у соціокультурний та освітній простір.

Історіографічний пошук показав, що окремі аспекти розвитку початкової освіти в окреслений період з позицій сучасної методології висвітлені у дослідженнях Н. Б. Антоненця, Л. Д. Березівської, Л. С. Бондар, В. С. Курила, О. О. Любара, Л. В. Потапової, Т. О. Самоплавської, О. В. Сухомлинської, С. М. Філоненка та ін. Соціально-педагогічні засади розвитку початкової освіти в Україні у 1917–1933 рр. розкрито у кандидатській дисертації Г. П. Черненко. Однак у працях сучасних дослідників чітко не визначені та рельєфно не простежуються тенденції розвитку початкової ланки освіти в УСРР у визначених хронологічних межах, що і обумовило написання даної статті.

Мета статті полягає у визначенні основних тенденцій розвитку початкової освіти в УСРР у 1920-х роках в контексті суспільно-політичних, соціально-економічних та педагогічних трансформацій.

Творення нової радянської системи освіти відбувалося в надзвичайно складних суспільно-політичних та соціально-економічних умовах. Внаслідок першої світової та громадянської воєн, постійної зміни влади, голоду, неврожаю спостерігалася масове зuboжіння населення, поява величезної кількості безпритульних дітей. Головним завданням «радянської влади було схопити,

підрахувати все людське лихо, голод, холод, злидні, лютий тиф і мор. Першою справою і Народного комісаріату освіти України була не школа (не до школи було тоді), а врятування дитячого населення. Не школа, а соціальне виховання дітей, їхнє державне забезпечення стало основним завданням Наркомосу УСРР», – згадував Я. П. Ряппо у праці «Народна освіта на Україні за десять років революції» [11, с. 15]. Тому вектор освітньої політики на початку 20-х років спрямовувався на соціальний захист та охорону дитинства.

У «Декларації про соціальне виховання дітей» (1 липня 1920 р.) основною формою виховання і навчання дітей до 15 років проголошувалася дитячий будинок. Внаслідок цього мережа початкових шкіл переміщувалася у стрімко зростаючі дитячі будинки, дитячі містечка, трудові колонії, комуни та інші заклади. Крім того, початкову освіту можна було здобути у створених семирічних школах, які склалися з двох концентрів: перший – чотирирічний, охоплював дітей віком від 8 до 12 років і надавав початкову освіту; другий – трирічний, передбачав навчання дітей від 12 до 15 років [2, с. 14]. Зазначимо, що запровадження єдиної семирічної школи унеможливило існування багатотиповості початкових шкіл, що було характерно для імперського періоду.

У середині 20-х років піднесення промисловості, сільського господарства, потреби шкільної практики обумовили зворотний процес – стабілізувалася шкільна освіта, скорочувалася мережа дитячих будинків, простежувалася позитивна динаміка у розвитку шкіл першого концентру. Так, у 1925/26 навчальному році функціонувало 16096 початкових шкіл, а у 1929/30 навчальному році їх кількість становила вже 17493 [4, с. 77].

Наступною тенденцією та здобутком даного періоду слід вважати введення загальної обов'язкової початкової освіти. Це питання неодноразово порушувалося ще у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., широко обговорювалося в Державній думі, на педагогічних з'їздах, сторінках преси, але так і не набуло законодавчої сили. На початку 20-х років через соціально-економічну ситуацію, що склалася в країні, його вирішення було відкладено. Але вже у червні 1924 року ВУЦВК та РНК прийняли закон «Про

запровадження загального обов'язкового навчання», за яким протягом 1925–1930 рр. передбачалося охопити дітей 8–11 років загальним обов'язковим навчанням у чотирирічних школах [1, с. 180]. Проте заплановані показники не були виконані. Через нестачу шкільних приміщень і вчителів, існування в деяких школах плати за навчання (хоча у постанові ВУЦВК і РНК «Про заходи до переведення загального навчання» (5 серпня 1925 р.) проголошувалося безплатне навчання у перших чотирьох класах трудової школи [2, с. 22]), значна кількість дітей залишалася поза школою. У 1927/28 навчальному році 216659 восьмирічних дітей не були охоплені шкільним навчанням [14, с. 60]. У цьому ж році передчасно вибуло зі школи 14,2 % учнів [9, с. 14]. І лише після прийняття загальносоюзної постанови «Про загальне обов'язкове початкове навчання» (25 липня 1930 р.) ситуація значно покращилася. У 1932/33 навчальному році навчанням було охоплено 98 % дітей віком до 10 років, а 95 % випускників початкової школи продовжили навчання у п'ятих класах [9, с. 14].

Одним із напрямів урядової політики у 20-х роках ХХ ст. стала українізація, яка передбачала впровадження української мови та культури в різних сферах життя. Першим практичним кроком у здійсненні українізації системи освіти стала постанова РНК УСРР від 21 вересня 1920 р., у якій Наркомосові доручалося терміново розробити план розвитку шкільної мережі з українською мовою викладання, ввести обов'язкове вивчення української мови у школах національних меншин, разом з Державним видавництвом забезпечити навчальні заклади україномовними підручниками тощо [10, с. 4–5]. Внаслідок проведеної роботи вже у 1921 р. функціонувало «63 % шкіл та інших установ соціального виховання з українською викладовою мовою» [12, с. 860].

На початку 1923 року процес українізації був зведений у ранг державної політики. Прийнятті Наркомосом постанови «Про введення у навчальні заклади обов'язкового викладання української мови та українознавства» (серпень, 1923 р.), «Про план українізації дитячих установ Одеської, Катеринославської, Донецької, Харківської губерній» (серпень, 1923 р.) сприяли активному впровадженню української мови як викладової, вивченню українознавчих предметів (історія України, географія України, краєзнавство), використанню україномовних підручників в початковій освіті. За відносно короткий час українізації відбулися значні зрушення. На початку 1925 року 80,2 % шкіл першого концентру становили українські [8, с. XIII]. У 1929–1930 навчальному році 97,4 % учнів української національності навчалися рідною мовою [9, с. 11].

Однак період національного піднесення

виявився нетривалим. У 1933 р. українізація була остаточно припинена, а більшість її прихильників – ліквідовано або покінчили життя самогубством. Радянська влада повернулася до активної русифікаторської політики царизму. Не зважаючи на те, що українізація освіти не була самоціллю, а здійснювалася задля утвердження нової ідеології, вважаємо існування української початкової школи одним із найбільших досягнень цього періоду.

Поряд з українізацією освіти відбувався і розвиток шкільництва національних меншин. У 1921 році при Наркомосі створено Раду національних меншин, одним із завдань якої було забезпечення представникам усіх націй, що населяли Україну, виховання і навчання їхньою мовою [1, с. 167–168]. У 1926 році Наркомосом розроблена «Схема освіти серед національних меншин УСРР», в основу якої покладена 4-річна школа з рідною мовою навчання. Розвиток і піднесення цих шкіл припадає на другу половину 20-х – початок 30-х рр. Так, у 1929/30 навчальному році їх налічувалося 3579, з них 1539 – російських, 786 – єврейських, 628 – німецьких, 381 – польська, 121 – молдавська, 73 – болгарські, 16 – грецьких, 15 – чеських, 10 – вірменських, 8 – татарських, 2 – асирійські [13].

Поряд з одномовними школами створювалися так звані «змішані»: українсько-російські, українсько-польські, єврейсько-німецькі, українсько-польсько-єврейські та ін. Наприкінці 1928 р. в Україні функціонувало 557 двомовних та 10 тримовних шкіл, причому в 69 з них українська мова не викладалася [7, с. 10]. Підготовка учителів для роботи у школах першого концентру для національних меншин здійснювалася у дев'яти педагогічних технікумах: трьох єврейських, двох російських, польському, татарському, німецькому та грецькому з татарським відділенням [3, с. 64].

У 30-х роках через зменшення фінансування, неправомірні дії місцевих керівників, безпідставні звинувачення вчителів у «націоналухильництві» та «буржуазному націоналізмі» відбувається згортання мережі шкіл для національних меншин [9, с. 13]. Їх існування, на наш погляд, було проявом толерантного ставлення до культурних, освітніх та мовних інтересів національних меншин, сприяло зростанню грамотності представників інших національностей, які проживали на території УСРР.

Як відомо, в імперський період навчальні заклади не були пов'язані між собою ні концептуально, ні єдиним планом чи системою. Більшість типів шкіл, які надавали початкову освіту, були «тушковими» й позбавляли дітей можливості здобуття середньої освіти. Натомість у «Кодексі законів про народну освіту УСРР» (2 листо-

пада 1922 р.) зазначалося, що система освіти в УСРР становить єдине органічне ціле, кожна ланка взаємно доповнює одна одну. Такий підхід обумовлював наступність початкової освіти з іншими ланками, що стало значним кроком уперед. У 1928 році при школах почали відкриватися так звані «нульові групи» для підготовки дітей семи-восьмирічного віку до навчання, що започаткувало наступність у системі дошкільне виховання – початкова освіта. У 1932 році підготовчі групи відвідувало 94200 дітей [12, с. 675].

Упродовж досліджуваного періоду початкова освіта набула світського характеру. У наказі Наркомосу «Основні начала шкільної роботи» (30 серпня 1920 р.) зазначалося про вилучення з навчального процесу такого предмета як Закон Божий. Але за бажанням учнів, релігійні бесіди могли бути влаштовані приватним чином за межами школи [1, с. 168]. У «Кодексі законів про народну освіту УСРР» проголошувалося відокремлення школи від церкви, а виховання і навчання від будь-якого релігійного впливу; акцентувалося, що мета освіти має бути спрямована на «створення нового покоління з твердою волею... та матеріалістичним світоглядом...» [1, с. 173].

Зазначимо, що в імперський період навчальні заклади, які надавали початкову освіту, підпорядковувалися різним міністерствам і відомствам. У 1920-х роках вищим керівним та контролюючим державним органом освіти був проголошений Наркомос. Відповідно усі шкільно-освітні установи знаходилися у його віданні.

На початку 20-х років початкова школа не мала стабільних навчальних планів та програм, що було пов'язано із пошуком і розробкою нового змісту освіти. «За дозволом Наркомосу УСРР школи могли працювати за складеними органами освіти або ж школами навчальними планами («табелями»), які можна було змінювати залежно від конкретних умов» [1, с. 168]. У багатьох школах діяла предметна система навчання, що передбачала вивчення краєзнавства (вміщувало вивчення рідної мови, математики, природознавства, історії, географії), малювання і ліплення, ручної праці, ігор і фізичних вправ, співів.

У 1924–1925 роках у початкову освіту введено комплексну систему навчання [11, с. 65]. Навчальний матеріал будувався за темами і напрямками, а не за предметами, і органічно пов'язувався із життєвими потребами дитини. Основна увага надавалася знанням з природознавства, математики; вводилося вивчення суспільствознавства.

У «Пораднику соціального виховання» (1925) пропонувалися два варіанти програм – для міських і сільських шкіл. У міських школах запроваджувалося індустріальне спрямування в навчанні, а у сільських – сільськогосподарське.

Зазначимо, що у цих типах шкіл спостерігалася не тільки відмінність у змісті освіти, а й в організації процесу навчання, початку і тривалості навчального року, наповнюваності класів, що відображалося на якості навчання.

Комплексні програми спрямовувалися передусім на класове виховання, якого вимагали партія та уряд [6, с. 186]. Так, у листі Наркомосу до губнаросів робилися вказівки щодо запровадження на уроках суспільствознавства спеціальних годин про життя та діяльність Леніна; ознайомлення з його творами, історією РКП, революційним рухом; створення у кабінетах суспільствознавства «кутків Леніна» тощо [5, с. 94]. Затверджений у січні 1930 р. новий проект комплексних програм ще більше був заідеологізований і спрямовувався на розкриття проблем «класової боротьби» та соціалістичного будівництва й участі у цьому процесі дітей [6, с. 93]. У 1933 р. Наркомос прийняв нові навчальні програми, які ліквідували комплексність і повернули предметну систему навчання.

Організація навчання за комплексною системою надавала можливість набуття знань практичного спрямування, сприяла розвитку активної пізнавальної й самостійної діяльності молодших школярів. Однак попри потужний позитивний потенціал ця система навчання зазнала поразки через її слабку теоретичну та практичну розробку, невідповідність учителів, нерозуміння з боку батьків.

Таким чином, у 1920-х роках у контексті суспільно-політичних, соціально-економічних та педагогічних трансформацій відбувалися кардинальні зміни в початковій освіті. У цей час запроваджувалися обов'язковість і доступність, єдність і наступність, світський і національний характер початкової освіти, розширювалася мережа шкіл першого концентру, вводилася комплексна система навчання, що відносимо до числа позитивних тенденцій. Водночас збереження плати за навчання, політизація змісту початкової освіти, відмінність в організації діяльності сільських і міських шкіл вважаємо недоліками.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Березовська Л. Д. Реформування шкільної освіти в Україні у ХХ столітті : [монографія] / Л. Д. Березівська. – К. : Богданова А. М., 2008. – 406 с.
2. Гейзер М. А. Збірник чинного законодавства УСРР про народну освіту / М. А. Глейзер ; [за ред. Я. П. Ряшпо]. – вид. 2-е. – Х. : Юрид. вид-во НКЮ УСРР, 1927. – 207 с.
3. Глинський А. Б. Национальные меньшинства на Украине / А. Б. Глинский. – Харьков – Киев : Центриздат, 1931. – 77 с.
4. Грищенко М. С. Нариси з історії школи в

- Українській РСР (1917-1965) / М. С. Гриценко. – К. : Рад. шк., 1966. – 230 с.
5. До всіх Губнаросів // Бюлетень Наркомосу. – 1924/1925. – № 3/4. – С. 94-95.
  6. Нариси історії українського шкільництва (1905-1933) : навч. посіб. / О. В. Сухомлинська та ін. ; [за ред. О. В. Сухомлинської]. – К. : Заповіт, 1996. – 304 с.
  7. Народна освіта України. Установи соціального виховання на 1 грудня 1928 р. – Х. : Господарство України, 1930. – 48 с.
  8. Народна освіта України. Установи соціального виховання на 1 січня 1927 р. – Х. : Видання центр. статист. управління УСРР, 1928. – 87 с.
  9. Ніколіна І. І. Загальноосвітня школа України в контексті суспільно-політичного життя 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / І. І. Ніколіна. – Чернівці, 2008. – 20 с.
  10. Постанова Ради Народних Комісарів УСРР від 21 вересня 1920 року // Збірник декретів, наказів і розпоряджень по народному комісаріату освіти УСРР. – Х. : Всеукр. держ. вид-во, 1921. – Вип. 3. – С. 4-5.
  11. Ряппо Я. П. Народна освіта на Україні за десять років революції / Я. П. Ряппо. – К. : Держ. вид-во України, 1927. – 126 с.
  12. Сірополко С. Історія освіти в Україні / Степан Сірополко. – К. : Наук. думка, 2001. – 912 с.
  13. ЦДАВОВУ України. – Ф. 166, оп. 9, спр. 121. – Арк. 2.
  14. Черненко Г. М. Соціально-педагогічні засади розвитку початкової освіти в Україні (1917-1933 рр.) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Г. М. Черненко. – Переяслав-Хмельницький, 2005. – 217 с.